

У ПОТРАЗИ ЗА ИДЕНТИТЕТОМ. АЛБАНСТВО И ХРВАТСТВО СТАРОРАШКИХ МУСЛИМАНА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Рад испитује узроке приближавања муслимана хрватском и албанском националном имену током 1941–1945, указује на последице тих одлука и ову историјску епизоду смешта у шири контекст генезе бошњачког идентитета. Чланак је писан на основу документације која се налази у: Војном архиву, Државном архиву Србије, Историјском архиву „Рас” у Новом Пазару, Савезном архиву Немачке, Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије и Централном државном архиву Албаније.

Кључне речи: муслимани, Хрвати, Албанци, Бошњаци, идентитет, ислам, Стара Рашка, Независна држава Хрватска, Албанија

Бошњачки национални идентитет прошао је током 19. и 20. века кроз неколико развојних фаза. Једна од њих временски се поклапа са периодом Другог светског рата. Бошњаци Старе Рашке, разуђени између Србије, Црне Горе, Хрватске и Албаније, те немачког и италијанског окупатора, воде борбу за самоодређивање на верској основи, настојећи истовремено да се, у зависности од тренутне ситуације, национално идентификују на основу краткорочних и дугорочних интереса. Између ових полова деловања њихових елита јавља се неколико питања. На првом месту, шта је узрок њиховог везивања за хрватски и албански идентитет? Да ли су у питању били кораци на путу ка бошњачком националном имену или политичка стратегија? Ако је одговор ово друго, у којим тренуцима је национална идентификација коришћена уместо верске? Такође, са којим циљем? Како су се власти држава асимилатора, Независна држава Хрватска (НДХ) и Краљевине Албаније, постављале по питању идентитета муслимана? Какав је, на крају, о свему овоме био став Италијана и Немаца, односно Комунистичка партија Југославије (КПЈ) и равногорског покрета?

Увод – Пут до бошњачког идентитета

Генеза бошњачке нације, односно процес претапања верског, преко етничког у национални идентитет, једно је од важних питања из прошлости југословенских простора. Постоји више датума који се узимају за његов почетак. Неки аутори га стављају на крај 17. века, у време Бечког рата (1683–1699).

Тада се наине, муслимани Османског царства постављају на страну султана, а њихове хришћанске комшије уз војске европских сила. Долази до значајних демографских измена услед миграција, али и појачане исламизације локалног живља. Баријере подиже и процес читлучења, којим су превасходно били погођени хришћани.¹

Оваква ситуација је после неколико деценија одвела босанске муслимане, према речима једног француског дипломате из 1856, у „тужну изолацију”. Хришћанске комшије су их виделе као „отпаднике” од вере, а Османлије као „непотпуне Турке”. Притом је верска мржња између хришћана и муслимана већ производила „ужасне последице”. Оваква „двострука изолованост” давала је основу „етничком субјективитету” муслимана.²

Други аутори, међутим, као пресудни тренутак виде 1878, годину великих промена унутар историјског феномена познатог као Источно питање. Муслимани се тада ограђују у односу на аустроугарског окупатора, вестернизацију коју је његова управа донела у Босну и део Старе Рашке, те према националним покретима Срба и Хрвата, који прихватају западне тековине. Такође, они су се тада по први пут нашли одвојени од султана, али и своје браће по вери из других крајева царства. Стога се као стожер њихове посебности јавља ислам, али их верска идентификација спречава да изграде свој етнички идентитет.³ Ксавијер Бугарел додаје да је основа за развој идентитета Бошњака постављена добијањем верске аутономије 1909. године. И он закључује да их је то приморало да се политички и идентитетски крећу унутар верске одреднице.⁴

„Нема сумње да је пре свега припадност исламској религији основна чињеница која је условила етничко диференцирање” Бошњака, будући да ислам није само „верско-морално учење” већ „читав систем понашања”, закључује Мухамед Хацијахић.⁵ У сличном контексту, српски писац Меша Селимовић код муслимана примећује „националну неодређеност, лутање између етничког и религиозног идентификовања, неимање колективног смјера и недостатак повјесне перспективе”.⁶ Постојеће баријере су додатно ојачале за време балканских и Првог светског рата.

¹ Славенско Терзић, *Стара Србија (XIX – XX век). Драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област* (Нови Сад: Православна реч, 2012), 80.

² Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana* (Zagreb: Muslimanska naklada „Putokaz”, 1990), 83–84.

³ Isto, 100–101; Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana: između teorije i politike* (Rijeka: Otakar Keršovani, 1981), 88.

⁴ Xavier Bougarel, „Od Muslimana do Bošnjaka: pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana”, у: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 120.

⁵ M. Hadžijahić, *n. d.*, 102.

⁶ Darko Tanasković, *Islam i mi* (Beograd: Partenon, 2010), 41.

Током међуратног периода верска одредница је била толико јака да ниједна од муслиманских странака у Југославији није ни отварала национално питање – како да не би збуњивала бираче, тако и да би их задржала на дистанци од Срба и Хрвата.⁷ То видимо на примерима држања Југословенске муслиманске заједнице и „Цемијета”.⁸ С друге стране, интензивирало се „национализовање муслимана” у Босни и Старој Рашкој, тако што им је нуђено место унутар српског или хрватског етничког корпуса. Српско муслиманско друштво „Гајрет”, као и Велика медреса у Скопљу, радили су на њиховој „србизацији”. Иако су неки припадници интелектуалне елите прихватили нове идентитете, резултати су били „минимални”.

Оријенталиста Дарко Танасковић закључује да је већина муслимана остала „између двеју националних обала, свесна шта културно и политички није, али још увек недовољно свесна шта јесте и шта би желела да буде”.⁹ Национално својатање муслимана наставило се и током Другог светског рата, када се у овај процес укључује и албанска држава.

После ослобођења Југославије босански и старорашки муслимани се постепено враћају уточишту неутралног самоодређивања на основу вере. Иако је током окупације експериментисао са њиховим националним одређивањем, комунистички режим је, из више разлога, одлучио да успори са еманципацијом муслимана. Ово становиште ће се одржати скоро две деценије, мада су им комунисти и тада остављали простор да покажу своју посебност.¹⁰ Коначно, на државном попису 1961. појављује се ратна одредница Муслиман, а седам година касније Савез комуниста Босне и Херцеговине (СК БиХ) им признаје националну посебност. Она је 1971. регистрована и на савезном попису становништва.¹¹

Период *муслиманства* био је још један корак у изградњи бошњачког идентитета, не и последња станица тог процеса. Јер, овај термин није био „безрезервно прихваћен, нарочито од интелектуалаца, било Муслимана, било других” и постојала је сумња да ће се одржати, будући да је Муслимане удаљавао од „појма о земљи и језику”. У циљу утврђивања овог идентитета требало би посматрати

⁷ Saša Mrduljaš, „Izjašnjavanje sandžačkih Bošnjaka o nacionalnoj pripadnosti u popisima stanovništva (1948–2011)”, *Migracijske i etničke teme*, 35, (2018), 10–11.

⁸ Milutin Živković, „Aćif Hadžiahmetović Bljuta. Prilozi za biografiju 1919–1941”, *Istorija 20. veka*, 3, (2012), 75.

⁹ M. Hadžijahić, *n. d.*, 120; D. Tanasković, *n. d.*, 156–157; A. Раковић, *n. d.*, 173.

¹⁰ Safet Bandžović, *Ideja i iskustvo: jugoslovenski socijalizam i bošnjačka pozicija* (Sarajevo: Samizdat, 2017), 539.

¹¹ Александар Раковић, „Српски идентитет муслимана словенског порекла на постјугословенском простору у 21. веку (Са освртом на повесни идентитет Срба муслимана)”, *Култура полиса*, 31, (2016), 174.

инструкције Исламске заједнице (ИЗ) БиХ упућене муслиманима пред попис 1991 („Национално као Муслиман, исламске вероисповести, а босанског језика”).¹²

Како су на ове политичке промене у матици реаговали старорашки муслимани видимо из пописа становништва. Наиме, на оном из 1991. они су се, слично као сународници преко Дрине, у већини изјаснили под одредницом *Муслиман* (као и на пописима 1971. и 1981). На простору Старе Рашке, како у Србији, тако и у Црној Гори, Муслимани тада чине 51,8% од укупног броја становника.¹³

Паралелно са почетком ратова за југословенско наслеђе, окончала се и њихова потрага за националним идентитетом. После почетне уздржаности дела политичке елите босанских муслимана, постигнут је консензус. Септембра 1993. сазван је тзв. „Бошњачки сабор” на коме је акламацијом усвојено „бошњачко национално име”. Ново опредељење добило је своје међународно признање током наредне године, потписивањем „Вашингтонског споразума”.¹⁴

Национална одредница *Бошњак* убрзо улази у општу употребу и у Старој Рашкој. На пописима 2002/2003. у Србији се тако дефинисало 74% муслимана, а у Црној Гори њих 88%. Међутим, већ 2011. ситуација се изменила. Бошњака је у Србији било чак 92%, а Муслимана само 8%. На другој страни, у Црној Гори је забележен пад Бошњака на 80%.¹⁵ Исти резултат доноси попис у Србији из 2022, иако је, рецимо, у Новом Пазару било јавних упутстава муслиманима око изјашњавања (у корист бошњаштва). Као што можемо видети, бошњачко национално име је општеприхваћено у Србији и Црној Гори, мада не и у потпуној мери (за Муслимане се 2022. у Србији изјаснило око 13.000 лица). Притом је везаност муслимана за ислам остала непољуљана. О томе сведочи податак да на 153.801 Бошњака, колико их данас живи у Србији, у општинама Нови Пазар, Тужин, Сјеница, Нова Варош, Прибој и Пријепоље, има 159.516 грађана исламске вероисповести.¹⁶

Старорашки муслимани у очима других (1941–1945)

Хрватске територијалне амбиције према Старој Рашкој имају своје упориште у 19. веку. Овај простор је од стране оних који су пружили идеолошку основу режиму НДХ виђен као део историјских хрватских земаља. Контрола ове територије била је неопходна из више разлога – заокружења Босне

¹² D. Tanasković, *n. d.*, 160, 187.

¹³ Овде су урачунати подаци за општине: Прибој, Нова Варош, Пријепоље, Сјеница, Нови Пазар, Тужин, Пљевља, Бијело Поље, Беране, Рожаје, Андријевица и Плав. S. Mrduljaš, *n. d.*, 26–27, 29, 31.

¹⁴ Isto, *n. d.*, 12; D. Tanasković, *n. d.*, 172–173.

¹⁵ S. Mrduljaš, *n. d.*, 32, 34.

¹⁶ www.stat.gov.rs, приступљено 13. 5. 2024.

као целине, одвајања Србије од Црне Горе, заједничке границе са Албанијом, итд.¹⁷ Као један од кључних аргумената за реализацију ових планова јавља се наводно хрватско порекло старорашких муслимана.¹⁸ Ово гледиште је про-жимало цео усташки покрет, мада изгледа не и у потпуности.¹⁹

У сваком случају, поглавник Павелић током 1941. означава босанске и старорашке муслимане за „крв наше (хрватске, М. Ж.) крви” и „цвијет хрватске народности”.²⁰ У истом контексту говори и други најмоћнији човек НДХ, војсковођа Славко Кватерник.²¹ Њихове ставове очекивано преузимају државне институције. Тако Министарство вањских послова муслимане у Старој Рашкој види као „хрватски живаљ” и још у септембру 1944. је убеђено да се они „по народном увјерењу осјећају” Хрватима.²² Исти став влада и при Главном равнатељству за ред и сигурност.²³ Статистички завод на другој страни, пише током 1941. да у Србији (без Војводине и Косова) живи чак, „280.000 Хрвата”, што се готово у потпуности односило на старорашке муслимане.²⁴

Перцепцију усташког режима можемо регистровати и кроз писање штампе. Већина листова следи идеолошку линију готово кроз цео рат. „Муслимана Хрвата има доста по Санџаку”, „сјећамо се муслиманске хрватске крви у Санџаку”, „спор пак о томе да су санџачки муслимани... хрватске крви и подријетла, не постоји”, „хрватско муслиманско и католичко становништво Санџака”, само су неке од конструкција које можемо прочитати

¹⁷ Милутин Живковић, *Независна држава Хрватска у Србији. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)*, (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018), 53–56.

¹⁸ М. Hadžijahić, *n. d.*, 101.

¹⁹ У својим сећањима после рата Еуген Кватерник, између осталог, шеф Усташке надзорне службе, критиковао је Павелића што му је наводно, целог живота „био узор и калуп неки хоца из околине Пљеваља”, пре свега јер је овог сматрао „типичним представником декадентног и хаотичног Османлијског царства”. *Гласник Српског историјско-културног друштва „Ђегош”*, 42, (1979), 51.

²⁰ *Исмо*, 27, (1971), 16; „Uvodnik”, *Osvit*, 8. 3. 1942.

²¹ „Vojskovođa Slavko Kvaternik o novoj Hrvatskoj”, *Novi list*, 3. 5. 1941.

²² Историјски архив „Рас” Нови Пазар (ИАРНП), фонд 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ, Загреб (обрађивач, прочелник Политичког одјела др. Ригер), под ознаком Врло тајно, достављен посланствима у Берлину, Будимпешти и Братислави, генералним конзулатима у Бечу и Минхену, конзулатима у Љубљани и Прагу, сталном трговинском представништву у Цириху, 15. рујна 1944, 1, 8.

²³ Željko Karaula, „Prilog za biografiju vođe muslimanske milicije u Sandžaku Sulejmana Pačariza (1895–1945?)”, *ALMANAH – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, 91–92, (2023), 106.

²⁴ „Po broju stanovnika Hrvatska spada među srednje evropske države”, *Hrvatski narod*, 8. 7. 1941.

на страницама *Хрватског гласа*, *Новог Бехара* или *Хрватске крајине* (још током 1941. године).²⁵

Штампа у Сарајеву пише слично. Истичу се *Сарајевски нови лист* и *Освит*, мада потоњи у каснијим фазама рата избегава ову терминологију. Аутор потписан иницијалом „х” јуна 1941. пише о „хрватском елементу” у Старој Рашкој, тј. о локалним муслиманима као „Санџачким Хрватима”. Идентификацију попут „санџачки Хрвати са реда муслиманске вјере” и „Хрвати муслимани Санџака” овај лист доноси још у мају 1944, па и фебруару последње ратне године.²⁶ И *Освит*, као гласило панисламистичког карактера, пише почетком 1942. о старорашким муслиманима као „делу хрватског народа”.²⁷ Истине ради, штампа користи и термине попут „муслимани”, „Муслимани” и „Санџаклије”, мада је тешко утврдити који су међу њима чешћи.²⁸

Из другог правца, за старорашким муслиманима посегнула је Краљевина Албанија. И темељи њених аспирација положени су током 19. века. Конкретно, Призренска лига сазвана 1878. је, између осталог, омеђила територијалне границе албанског национализма. Тако међу њеним делегатима затичемо представнике муслимана из Пљеваља, Сјенице и Новог Пазара.²⁹ Оно што лига није, успела је Народна скупштина у Вљори 1912, када је прогласила независност земље. Њеним границама међутим, Албанци нису били задовољни јер су остали без области у ондашњој Србији, Црној Гори и Грчкој.³⁰ Санстефански мир (1878) и Лондонска конференција (1912) посматрани су као трагични догађаји националне историје.³¹

Други светски рат пружио је прилику за ревизију. Када је у питању Стара Рашка, један од кључних аргумената албанске политике била је, слично као и код НДХ, теорија о истом етничком пореклу локалних муслимана. Гледиште је било општеприхваћено, од врховних власти у Тирани до оних на Косову. Министарство унутрашњих послова (МУП) на пример, у јесен 1942. пише о „албанском становништву Сјенице и Б. Поља”, а истом терминологијом баратају и албански премијери Мустафа Круја, Екрем Љибохова и

²⁵ „Zvijerstva Srba nad muslimanima u Sandžaku”, *Hrvatski glas*, 25. 7. 1941; „Hrvatski muslimani u svojoj nezavisnoj državi”, *Novi behar*, 15. 5. 1941; „Muslimani Hrvati Bosne i Hercegovine”, *Hrvatska krajina*, 7. 5. 1941; „Bosansko-hercegovački muslimani i Hrvatstvo”, *Hrvatska krajina*, 23. 4. 1941.

²⁶ „120.000 sandžačkih Hrvata traže pripojenje svojoj državi”, *Sarajevski novi list*, 13. 6. 1941; *Sarajevski novi list*, мај 1944, бр. 887, 5; *Sarajevski novi list*, 27. 2. 1945, 1.

²⁷ „Uvodnik”, *Osvit*, 8. 3. 1942.

²⁸ „Hrvatsko obilježje u Sandžaku”, *Hrvatska krajina*, 26. 4. 1941; „Zvijerstva Srba nad muslimanima u Sandžaku”, *Hrvatski glas*, 25. 7. 1941; „Strašno stanje sandžačkih muslimana”, *Sarajevski novi list*, 16. 5. 1941.

²⁹ Михајло Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)* (Нови Сад: Матица српска, 2000), 30, 42.

³⁰ Paskal Milo, „Greater Albania” between fiction and reality (Tirana: Author, 2001), 15, 19, 21.

³¹ Arkivi Qëndror i Shtetit (AQSh), fond 167, v(iti) 1941, dos(ja) 171, dok(ument) 6.

Реџеп Митровица. Када, даље, комуницирају са надређеним им Министарством за ослобођене територије (МОТ), начелници Призрена и Пећи говоре о „сјеничким Албанцима”, односно „албанском становништву” Пљеваља, Прибоја, Пријепоља, Бијелог Поља и Берана.³² И Кољ Биба Миракај, шеф Фашистичке партије Албаније, све муслимане у троуглу Сјеница – Бијело Поље – Пећ види као Албанце.³³

На другој страни, Косовски комитет, чији је један од задатака био да идејно осмисли правно-политички калуп по коме ће Стара Рашка ући у границе „Велике Албаније”, има другачије мишљење. Његови угледни чланови Бедри Пејани, Тафил Бољетини и Реџеп Митровица потписују један реферат из јуна 1941. у коме одбацују могућност да у Старој Рашкој има исламизованих Словена. Све оне који су говорили српским језиком сврставају у групу „славофоних Албанаца”.³⁴

У наставку наводе интересантну ствар – да на простору десне обале Лима (Бијело Поље, Сјеница, Тутин, Рожаје и Нови Пазар) има, поред славофоних, и око 60.000 „Албанаца” који говоре матерњим језиком, те око 30.000 „Бошњака”.³⁵ Ово је иначе, један од ретких помена овог термина током Другог светског рата. Још је ређи пример одвајања муслимана од српског, хрватског и(ли) албанског идентитета, а кроз етничко-језичко-географску одредницу. Именом „Бошњак” барата током 1942. и инспектор за Косово Кочо Таси, одвајајући га од имена „Албанци”.³⁶

Ставови Косовског комитета нису били општеприхваћени, пошто је влада у Тирани увидела да старорашки муслимани одбацују албанско национално име. Стога се, како би им се смањила могућност избора, на попису становништва са простора МОТ-а из 1942/1943, уводи термин „Муслиман (Бошњак)”. У питању је кованица чији је циљ био да се сви данашњи Бошњаци сместе у албански национални корпус. Јер, унутар ове одреднице они су се могли изјаснити само као лица која су „Албанског порекла – говоре албански” или „Албанског порекла – говоре словенски”.³⁷

Поставља се питање и како су локални Срби гледали на своје комшије. Ако изузмемо извесне натписе београдске штампе,³⁸ највећи број Срба види муслимане као засебну верску скупину. То чини и када их назива „Турцима”, желећи

³² AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 88, dok. 11; Ibid, fondi 152, v. 1942, dos. 387, dok. 11; Ibid, dos. 277, dok. 1.

³³ Ibid, fondi 149, v. 1943, I, dos. 632, dok. 27; Ibid, dok. 70.

³⁴ Ibid, fond 167, v. 1941, dos. 171, dok. 3; Ibid, dok. 4.

³⁵ Ibid, dok. 1.

³⁶ Прваци Косовског комитета су под овим термином подразумевали муслимане који су се у Стару Рашку доселили из Босне. Смештају их у све њене градове, као и у села у околини Сјенице. Ibid, dok. 2; Ibid, fondi 166, v. 1942, dos. 86, dok. 3.

³⁷ Попис је спроведен и на простору Рожаја, Тутина, Плава, Гусиња и у неким селима на Пештери. Ibid, fondi 166, v. 1943, dos. 76, dok. 3.

³⁸ *Ново време*, 30. 1. 1944, 3; *Српски народ*, 25. 12. 1943, 5.

да истакне њихово конвертитство.³⁹ Тако школски инспектор Тихомир Ђорђевић из Рашке за грађане Новог Пазара исламске конфесије у свом дневнику пише да су „муслимани”, „Турци”, па чак и „Арнаути”.⁴⁰ Свештеник Селимир Поповић из Штавља код Сјенице за њих употребљава прва два термина, као и уосталом и његови парохијани, српски сељаци.⁴¹ Пошто су били основа њихове војне моћи, ови називи доминирају и у документацији насталој радом локалних тела равногорског покрета.⁴²

Иако су се, несумњиво, неки муслимани још у међуратном периоду препознали као „Турци” (док су оне етничке називали „Туркушима”),⁴³ а утицај Турске на њих је током окупације био значајан, овакво ословљавање се ипак доживљавало као пежоративно. Контратермин за Србе, са истим негативним призвук, био је „Власи”.⁴⁴ Истине ради, имамо примере оних муслимана који су и даље себе и своје сународнике видели као „Турке”, мада је овде питање да ли се радило о националном или поменутом верском дефинисању.⁴⁵

Што се тиче немачког и италијанског окупатора, они су заузели практични приступ. Услед војних потреба на терену нису дубоко залазили у идентитетску комбинаторику која се вртела око муслимана. Команда немачке 60. дивизије, рецимо, маја 1941. пише да је простор Пријепоље – Прибој – Нова Варош настањен „претежно босанским муслиманима, мешаним са Србима”, а да су у сјеничком крају „претежно Албанци” или по другој верзији „албански Муслимани”.⁴⁶ У суштини, Немци су прихватили информације које су им давале локалне елите. Сличан став затичемо и код команде Вермахта за Србију. Њени представници исламско становништво у долини Лима означавају као *муслимане* који говоре и пишу српским језиком и писмом, али оне око Новог

³⁹ Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)* (Београд: Филозофски факултет, 2017), 328–329.

⁴⁰ Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 412, Тихомир Ђорђевић (ТЂ), кут. 4, 6. 2. 1944, 1; Исто, 14. 2. 1944, 2; Исто, 22. 4. 1944, 2.

⁴¹ Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), кут(и)ја 301, ф. 1, док. 1, 23; ИАРНП, фонд 76, Окружни суд Нови Пазар (ОСНП), инв(ентарски) бр(ој), 2, ф. НСК 5/46, док. Саслушање Павловића из Слатине, општине Сопотанске, 28. 5. 1945, 1.

⁴² Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно информативна агенција (БИА), И, 36(ирка), 266, 532–533; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 17, деп(еша) 115; Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943*, књ. 2 (Београд: Catena Mundi, Институт за савремену историју, 2020), 24, 226, 239, 277, 371.

⁴³ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, II (Београд: Службени гласник, Институт за новију историју Србије, 2009), 494.

⁴⁴ „Ubijanja i razni drugi progoni nisu mogli prisiliti sandžacki muslimana Hrvata da napuste svoju djedovinu”, *Sarajevski novi list*, 26. 6. 1941; „Strašno stanje sandžackih muslimana”, *Sarajevski novi list*, 16. 5. 1941.

⁴⁵ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 2, ф. НСК 5/46, док. Саслушање Митхада Ђатовића, 18. 11. 1945, 1.

⁴⁶ ВА, Немачка архива (НА), кут. 145, ф. 4, док. 1, 23–26.

Пазара сматрају „Албанцима”.⁴⁷ Са истим ословљавањем, тј. „Албанци” и(ли) „муслимани Албанци”, па чак и „Арнаути”, Вермахт наставља до краја окупације.⁴⁸

Став СС-а, на другој страни, био је прецизнији. Желећи да старорашке муслимане укључи у пројекат сарадње са исламом на глобалном нивоу, држи их у оквирима верске скупине, што је и њима одговарало. Главни уред СС-а, на пример, у пролеће 1943. за све њих, укључујући и оне из Новог Пазара, вели да су „муслимани са подручја Санџака”, одвајајући их јасно од „комшијског арнаутског народа”.⁴⁹ Представници СС-а на локалу им чак, током 1944, признају одређен степен верско-културне аутономије, оснивањем „Муслиманске народне заједнице” са седиштем у Сјеници.⁵⁰

Будући да су имале планове да уз помоћ Албанаца добију територијална проширења у немачкој зони (у рејону „Трепча”), италијанске власти у Тирани прихватају муслимане за етничке Албанце. Ово виђење проналазимо у преписци како намесника Албаније Јакомонија (Jacomoni), тако и генерала Далмаца (Dalmazzo) команданта тамошњих италијанских снага.⁵¹ Јакомони говори о муслиманима са подручја Бијелог Поља, Сјенице и Тутина као о Албанцима и пред италијанским властима у Црној Гори.⁵² Оне су, међутим, имале другачији приступ. Муслимане су стриктно третирали као верску скупину (као и Србе), делом и да би их одвојили од албанских и хрватских претензија. Притом су их видели као статични и културно осиромашени део становништва у односу на хришћане.⁵³

Једина страна у рату која је „доследно” радила на „признавању етничке посебности” муслимана била је КПЈ.⁵⁴ У Старој Рашкој комунисти су усмеравали муслимане у том правцу, с обзиром на то да су ови били неактивни по том питању. Главни циљ КПЈ био је ипак да их у што већем броју одвоји од окупатора и привуче у своје јединице. То су пре свега чинили употребом термина *Муслиман* у националном смислу, те стварањем локалног политичког представништва (ЗАВНОС).⁵⁵ Такође, КПЈ је у својим редовима имала неколико образованих муслимана из Старе Рашке, на које се и ослонила при пропагандном раду. Резултати су ипак изостали, што може бити један од разлога слабљења ове иницијативе после ослобођења Југославије.

⁴⁷ Исто, кут. 44Е, ф. 1, док. 1, 97; Исто, кут. 9, ф. 6, док. 42, 1.

⁴⁸ Bundesarchiv (BArch), R 40/40, Anl(age), 85, 148; Ibid, RW 40/81, Anl. 57, 1; Ibid, RW 40/85, Anl. 68, 1; BA, HA, кут. 76, ф. 3, док. 50, 1.

⁴⁹ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)*, Mikrofilme R100998-25754, dok. 1, 1.

⁵⁰ Ibid, Deutsche Gesandtschaft Zagreb (DGZ), kut. 241, dok. 12, 1; BArch, RW 40/85, Anl. 85, 1.

⁵¹ Archivio dell'Ufficio Storico Dello Stato Maggiore (AUSSME), 9. Armata, N-6/1089, All(egato) 13, 1.

⁵² Ibid, All. 88, 4.

⁵³ Ibid, Div. „Taurinense”, bus. N-6/1003, Nr. 2986, 5.

⁵⁴ M. Hadžijahić, *n. d.*, 101.

⁵⁵ М. Живковић, *Стара Рашка...*, Књ. 1, 149.

То је крајем рата изазвало праву збрку у перцепцији муслимана од стране администрације нових комунистичких власти. Стиче се утисак да је свака институција произвољно приступала њиховом идентификовању. То је за последицу имало још чвршћу везаност муслимана за ислам и додатно удаљавање од националног самоопредељења.

Југословенска Државна комисија за ратне злочине (ДКРЗ) неколико муслимана ратних злочинаца из околине Новог Пазара и Тутина у званичном документу означила је као „Арнауте”. На исти начин је поступио и Окружни суд (ОС) у Крагујевцу. Подружница ДКРЗ-а за Аранђеловац их је, насупрот томе, крстила за „Скипетаре”.⁵⁶ Другог муслимана ратног злочинца из новопазарског краја локална подружница ДКРЗ-а је видела као „југословенског муслимана”. Његов ратни друг из Малог Зворника је истовремено прошао као „Турчин”.⁵⁷ Органи државне безбедности су, рецимо, 1950. једног нововарошког муслимана завели као „Србина, муслиманске вере”, иако је овај током рата због Срба побегао из завичаја. Његов сународник из Петњице код Берана, који је током окупације сматран Албанцем, оглашен је за „Црногорца”, итд.⁵⁸ Муслимани Роми су притом завођени као „Цигани”.⁵⁹

Дакле, старорашки муслимани су из Другог светског рата изашли на истом нивоу етничке (не)дефинисаности као што су то били и током периода пре и за време рата, а ислам се задржао као њихово главно упориште самоодређивања.

„За дом спремни” или не?

Муслимани као део хрватског националног корпуса

Други светски рат је неким народима осујетио дуго припремане планове, док је другима, потпуно супротно, пружио шансу да их остваре. Једну коцкицу у том глобалном мозаику представљају и старорашки муслимани. Њима се са пропашћу Југославије 1941. указала прилика да поново покрену политичке агенде из 1878, односно 1917. године.

Конкретно, ради се о плану прикључења Старе Рашке територији Босне, а преко уласка у границе НДХ. Кључни аргументи за то били су наводна неодвојивост две области још од античких времена и хрватско порекло живља исламске вере.⁶⁰ Интелектуалци који су овоме имали да пружи идеолошко-историјско утемељење били су новинар Касим Хаџић и правник Мурат Бајровић из Прибоја, те књижевник Иљаз Добарџић из Бијелог Поља. Подршку

⁵⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд 110, ДКРЗ, кут. 824, 1137; Исто, кут. 443, 514; Исто, ф. 24.271, 441.

⁵⁷ Исто, кут. 743, 53; Исто, кут. 730, 832.

⁵⁸ Исто, ф. 9220, 468; ДАС, БИА, И, 36. 270, 49.

⁵⁹ ДАС, БИА, II, 36. 34, ф. 6, 223.

⁶⁰ „Novopazarski Sandžak u prošlosti”, *Sarajevski novi list*, 14. 5. 1941.

из Сарајева давали су им Павелићеви повереници – филолог Хакија Хаџић и жупник Божидар Брало.⁶¹ Већи број муслимана, поготово оних настањених на левој обали Лима, прихватио је, барем привремено, ово становиште.

Муслимани се ипак нису преко ноћи могли учинити Хрватима. То видимо на основу појаве одреднице *Бошњак* у првим данима окупације. Крајем априла на страницама *Хрватске крајине* читамо да се старорашки муслимани сматрају „Бошњанима”.⁶² Пар дана касније наилазимо на потврду овог мишљења. У допису потпредседнику владе НДХ Осману Куленовићу 38 угледних муслимана, који су тврдили да говоре у име свих оних из Старе Рашке, пишу: „Ми санџаклије осјећамо се Бошњацима, говоримо бошњачки и ни у чему се не разликујем од басанско-херцеговачких муслимана.”⁶³ Текст су, између осталих, потписали и Касим Хаџић, Иљаз Добарџић и водећи муслимански политичар Хасан Звиздић из Сјенице.⁶⁴

Половином маја Хаџић објављује и један свој текст у усташкој штампи. Уз апел за припојење Босни у њему, поред термина „муслимани” и „Санџаклије”, стоји и да су они „себе увијек сматрали Бошњацима, а свој језик Бошњачким”.⁶⁵ Сличан текст истовремено стиже и из Пљеваља.⁶⁶ Постоје ипак индикације да их нису сви муслимани са оне стране Дрине доживљавали на овакав начин.⁶⁷

Термин *Бошњаци* међутим, вероватно на тражење режима НДХ, а могуће и босанских муслимана, убрзо ишчезава. Овде по први пут видимо политичку користољубивост старорашких муслимана када је у питању њихово национално изјашњавање. Јер када се истовремено њихови представници, предвођени Добарџићем, обраћају директно Павелићу себе описују као „муслимане Санџака”.⁶⁸ Затим Добарџић 17. маја пише и писмо адресирано на Адолфа Хитлера (Hitler). У њему наводи да у Старој Рашкој има „130.000 муслимана-Хрвата”, који су по њему припадали „хрватском народу по крвном сродству, по језику и по моралу”. Недељу дана касније, група његових сународника се обратила и Мусолинију

⁶¹ „Prosvetne prilike Sandžačkih muslimana“, *Osvit*, 19. 12. 1943; „Poglavnikovo povjereništvo u Sarajevu ukinuto“, *Sarajevski novi list*, 9. 8. 1941.

⁶² „Pokolj muslimana u Sandžaku“, *Hrvatska krajina*, 29. 4. 1941.

⁶³ „Muslimani sandžaka podpredsjedniku vlade dru Osmanu Kulenoviću“, *Novi list*, 2. 5. 1941.

⁶⁴ ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут. 1671, ф. 9, док. 1, 1.

⁶⁵ „Novopazarski Sandžak u prošlosti“, *Sarajevski novi list*, 14. 5. 1941.

⁶⁶ „Strašno stanje sandžačkih muslimana“, *Sarajevski novi list*, 16. 5. 1941.

⁶⁷ Према подацима из 1808. видимо да неки босански муслимани оне из Старе Рашке нису признавали за сународнике. О томе, век касније, пише и Хаџић. Он каже да су га током студија у Сарајеву 1937. локални муслимани сматрали за „Албанеза”. У истом контексту је писало и 38 представника Старе Рашке када се јавило Осману Куленовићу. Конкретно, критиковали су муслимане из Босне за небригу о својој браћи са десне стране Дрине. „Muslimana Sandžaka podpredsjedniku vlade dru Osmanu Kulenoviću“, *Novi list*, 2. 5. 1941; *Osvit*, 6. 8. 1941, 2; М. Hadžijahić, *n. d.*, 118–119.

⁶⁸ „Brzovjav muslimana iz Sandžaka Poglavniku“, *Novi list*, 3. 5. 1941; „Brzovjav Sandžačkih muslimana Poglavniku“, *Hrvatska krajina*, 7. 5. 1941.

(Mussolini). Притом су „појаснили” да у „Новопазарском Санџаку” има „125.000 муслимана-Хрвата”, односно да у њему живе само мештани „хрватске народности”. Њима је, по ауторима, током Краљевине Југославије било забрањено „звати се Хрватима”, па је због тога употребљаван термин „Бошњаци”.⁶⁹

У наредним месецима, како је јачала власт НДХ над делом Старе Рашке, траје масовна идентификација муслимана као припадника хрватског народа, док термини „муслимани” и „Санџаклије” одлазе у други план. „Легитимни представници жеља целокупног муслиманског пучанства Санџака” већ 15. маја обавештавају Павелића да је 97% локалног живља „словенског поријекла и хрватски оријентирано”, тј. да су сви они „муслимани Хрвати”.⁷⁰ Усташке власти у Згребу примиле су, даље, 14. јуна вести о томе да су у Сјеници „сами грађани Хрвати”, којих је било „преко 80 посто”, сменили дотадашњу албанску управу, прогласили хрватску власт и по граду окачили „хрватске заставе и слике Поглавника”. Допис је потписао и поменути Хасан Звиздић.⁷¹

Када су неколико дана касније трупе НДХ ушле у Сјеницу, грађани „Хрвати муслимани и католици” су их дочекали „хрватским тробојницима”. Њима је била искићена и цела варош, док су истовремено, сви ћирилични натписи уклоњени.⁷² Овде још једном, али не и последњи пут, региструјемо опортунизам муслимана. Јер, немачка команда у Сјеници је само месец дана раније јавила да у вароши претежно станују „албански Муслимани”, који су нерадо гледали „на хрватски утицај”.⁷³

Прохрватски став се убрзо проширио до најисточнијих рубова Старе Рашке. Тако је почетком јула „депутација од 20 најугледнијих грађана Новог Пазара тражила од хрватских органа у Сарајеву да и њихов завичај уђе у НДХ”.⁷⁴ У контексту приближавања новопазарских муслимана Босни и хрватској држави, требало би посматрати и рад политичко-просветног друштва „Тарик”. Иако му је забрањен рад, везе муслимана са Босном нису покидане. Јануара 1943. двојица Новопазараца су ухапшена у Београду јер је у њиховом поседу нађено писмо адресирано на тамошњи „Хрватски клуб”, а чији је садржај говорио о „прикључењу Санџака” НДХ.⁷⁵

У Пријепољу и Сјеници је на другој страни, током јуна 1941. обележен имендан „Оца Домовине” и поглавника Анте Павелића.⁷⁶ Са балкона среског начелства у Пријепољу, начелник Тановић вели да ће „Хрвати Санџака знати да цене (Павелићеву, М. Ж.) пажњу”. Његов заменик Ченгић почиње свој

⁶⁹ ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 45, 2–12.

⁷⁰ Исто, ф. 4, док. 9, 1–3.

⁷¹ Исто, кут. 237, ф. 1, док. 8, 2.

⁷² „Svečani doček hrvatske vojske i oružništva u Sjenici”, *Sarajevski novi list*, 21. 6. 1941.

⁷³ ВА, НА, кут. 415, ф. 4, док. 1, 25–26.

⁷⁴ Исто, кут. 338, ф. 3, док. 5, 6.

⁷⁵ ДАС, БИА, II, 36. 34, 85.

⁷⁶ „Narodno slavlje u Sjenici”, *Sarajevski novi list*, 24. 6. 1941.

говор узвиком „Браћо Хрвати”, после чега прелази на тему „хрватске заједнице” на простору Полимља. Са ове свечаности послат је поздравни телеграм Павелићу, Кватернику и Хитлеру. У њему стоји и ово: „Муслимани и католици Хрвати котара Пријепоље у Санџаку упућују Вам топле поздраве и захвалност на ослобођењу.”⁷⁷ Телеграм Хитлеру потписао је градоначелник Пријепоља Мухамед Хашимбеговић, бивши југословенски народни посланик.⁷⁸

Затим је почетком јула „хрватство” старорашких муслимана достигло зенит. „Муслиманско и католичко братство” требало је да дође до „пуног изражаја” 8. јула, обнављањем католичке богомоље Св. Ђирила и Метода на обали Лима у Пријепољу.⁷⁹ За ту прилику у град на Лиму стигао је жупник Брало из Сарајева. „Све куће у Пријепољу биле су искићене заставама хрватским”, док је код општине био славолук са натписом „За дом спремни”.

Обраћајући се окупљенима, који су у већини били муслимани, Брало је позивао на љубав и мир „између муслимана и римокатолика Хрвата Санџака”. И остали говорници наступају у сличном маниру. Будући градоначелник Пријепоља Алија Агинчић у име, како је он то видео, „свих Хрвата муслимана и католика”, обавезује се на оданост Павелићу. Врхунац церемоније уследио је када је пријепољски трговац Мањо Џанџановић обећао Бралу да ће купити звоно за цркву. Тиме је желео да запечати „вјечно братство муслимана и католика Хрвата у Санџаку”.⁸⁰ Намера је била да поводом уградње звона у Пријепоље дође и Хакија Хаџић, али до тога није дошло.

На адресу реис-ул-улеме Фехима Спаха, Хаџића и хрватских власти у Сарајеву, послат је 30. јула тзв. „Меморандум градоначелника Санџака”. Овај важан документ из историје Старе Рашке, али и Србије и Црне Горе, почиње изјавом да су „Санџачки муслимани као грана босанско-херцеговачких муслимана”, у ствари „део хрватског народа”.⁸¹ Истог дана Мухамед Мушовић, начелник среза у Сјеници, на сахрани неколико погинулих усташа, тражи од присутних „санџаклија Хрвата-муслимана” да и они дају животе за „своју земљу-мајку Хрватску”.⁸² Усташки стожерник за Санџак Мурат Бајровић је експлицитнији. Он је, такође на једној сахрани у Пријепољу, између осталог, изјавио: „Крв је проливена, света крв Хрвата католика и муслимана... Ми

⁷⁷ „Proslava Poglavnikovog imendana u Sandžaku“, *Novi list*, 20. 6. 1941; „Sandžak je izrazio osobitu odanost i privrženost prigodom Poglavnikova imendana“, *Sarajevski novi list*, 17. 6. 1941.

⁷⁸ „Sandžak je izrazio osobitu odanost i privrženost prigodom Poglavnikova imendana“, *Sarajevski novi list*, 17. 6. 1941.

⁷⁹ Цркву су 1887. подигле аустроугарске власти. Овај догађај се одлично уклапао у наратив о муслиманима исламизованим Хрватима. „Manifestacija sloge muslimana i katolika“, *Hrvatski narod*, 12. 7. 1941.

⁸⁰ „Manifestacija hrvatske ustaške misli u Sandžaku“, *Sarajevski novi list*, 15. 7. 1941; „Manifestacija bratstva Hrvata katolika i muslimana. Obnova katoličke crkve u Prijepolju“, *Novi list*, 12. 7. 1941.

⁸¹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), fond NDH, kut. 1, dok. 19a, 1.

⁸² „Pokop dvojice hrabrih ustaša“, *Sarajevski novi list*, 30. 7. 1941.

санџачки муслимани смо Хрвати, таквим се ћутимо, то само желимо и хоћемо да будемо и то ћемо остати.”⁸³

Како се међутим, лето 1941. ближило крају, ентузијазам муслимана према Хрватима и усташком режиму почиње да копни. Два су разлога томе. Први је притисак Италије да НДХ напусти њихову окупациону зону, што се и догодило првих дана септембра. Муслиманима је тако постало јасно да их усташки режим неће заштитити од освете Срба, а камоли их ујединити са Босном. Притом су Италијани са неповерењем гледали на истицање њиховог хрватског порекла. Већ у захвалници пријепољских муслимана одлазећим властима НДХ они се стога у „националном погледу” одређују само за саставни део „босанских Муслимана”.⁸⁴

Од времена повлачења НДХ из Старе Рашке, носиоци хрватског идентитета постају муслимани који су избегли на њену територију. Они су се углавном настанили у Сарајеву и били окупљени око листа *Освит*. Његов уредник постао је Касим Хаџић. Стога у наредним годинама окупације управо овај, али и неки други листови постају упоришта *хрватства* муслимана Старе Рашке. Они који су остали у завичају међутим, већински напуштају ово становиште и враћају се статусу верске групе.

Хаџић се на страницама *Освита* трудио да поново распали њихово расположење, као и да задржи пажњу хрватске владе на Старој Рашкој, с обзиром на то да јој је она полако али сигурно излазила из фокуса.⁸⁵ Асистирао му је Иљаз Добарџић. Тако у тексту који Хаџић потписује априла 1942. читамо да је цео „хрватски народ, особито Хрвати муслимани”, био спреман да на позив „генијалног Фирера и највећег борца за стварање Новог Поретка – Адолфа Хитлера”, ступи у „борбу против большевизма”. Хаџић чланак закључује мишљењем да су „хрватски муслимани” још у међуратном периоду били одани Хитлеру, а да у том тренутку није било жртве „коју хрватски муслиман” није могао поднети за „Њемачку и Адолфа Хитлера”.⁸⁶

Месец дана касније исти лист доноси причу о мештанима „јуначког хрватског села” Миоче, удаљеном 12 км од Прибоја. Оно је имало „42 хрватске муслиманске” куће и тада, наводно, држало „хрватску стражу на Лиму”.⁸⁷ Паралелно са тиме, бивши усташки логорник из Сјенице Латиф Прашо говори о „муслиманима Хрватскога Санџака”, мада се пред судом у Новом Пазару 1946, и то као наставник грађанске школе, изјаснио само као муслиман (и потписао ћирилицом).⁸⁸

⁸³ Ове речи је наводно испратио буран аплауз присутних грађана. „Sandžački Hrvati odaju počast Poglavniku, njemačkoj i talijanskoj vojsci”, *Sarajevski novi list*, 3. 9. 1941.

⁸⁴ HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 35, 1.

⁸⁵ „Poglavnik govori”, *Osvit*, 15. 3. 192.

⁸⁶ „Veliki Njemački Rajh i muslimani”, *Osvit*, 10. 4. 1942.

⁸⁷ „Junačko držanje Miočana”, *Osvit*, 31. 5. 1942.

⁸⁸ ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Кратак преглед рада Хрватског ослободилачког покрета усташа у котару Сјеничком у Санџаку, I; Исто, фонд 76, ОСНП, кут. 8, док. Саслушање

Будући да су власти НДХ увеле строгу цензуру на вести из Старе Рашке после политичког и војног дебакла који су тамо доживеле, оне постају реткост, чак и у *Освиту*. Наиме, тек у јануару 1943. уредништво објављује текст о смрти домобранског поручника Мустафе Прашовића из Пријепоља, за кога стоји да је од 1941. „ставио своје снаге на располагање (хрватској, М. Ж.) домовини”.⁸⁹ Неколико дана касније, на страницама истог гласила читамо о страдању „Хрвата-муслимана” из Бјелопољског, Прибојског, Пљеваљског и Чајничког среза.⁹⁰

Напад четника на муслиманске оружане снаге почетком 1943. завршио се муслиманским поразом и великом погибијом цивила. Немогућност НДХ да им адекватно помогне у овој несрећи одвојила је и оне најупорније муслимане од хрватског идентитета.⁹¹ Када се током марта и априла у Загребу, односно Берлину, жале немачким властима на ове догађаје, Добарџић и Бајровић говоре једино о „муслиманском народу”, „муслиманском становништву” или једноставно, о „муслиманима” Старе Рашке (које одвајају од „Арнаута”).⁹² У јуну *Освит* излази са одредницом „босански муслимани” када говори о пријепољским и чајничким мештанима исламске конфесије.⁹³ Уредништво и убудуће наставља у том маниру, поготово после капитулације Италије. Термин „муслимани-Хрвати” замењују „санџачки муслимани”, „Санџаклије” и(ли) најчешће, само „муслимани”, мада се не напушта дискурс о њиховој неодвојивости од босанских муслимана. Праксу прате и други листови.⁹⁴

Стога у последњим ратним годинама на становишту о њиховом хрватству истрајавају само припадници усташког покрета, а бивши промотери га користе само када то не могу да избегну.⁹⁵ Уредништво *Освита* је јула 1944. објавило текст др Теодора фон Узоринца-Кохарија, нацистичког омладинског активисте и власника издавачке куће „Европа” у Загребу. Он муслимане из Бијелог Поља, Прибоја и Пљеваља и даље види као „Хрвате муслимане”.⁹⁶ Исто сматра и некадашњи усташки логорник у Пријепољу Махмут Хаџагић, тада подофицир „Црне легије”. Он у једном извештају наводи да „сви муслимани Хрвати Санџака” траже да снаге НДХ

Праша Латифа, 13. 8. 1946, 1; Исто, док. Записник састављен у Окружном суду у Новом Пазару, 23. 10. 1946, 2.

⁸⁹ „Poručnik Mustafa Pašanović hrabro je poginuo”, *Osvit*, 10. 1. 1943.

⁹⁰ „Nova zločinstva nad golorukim hrvatskim muslimanskim življem”, *Osvit*, 14. 2. 1943.

⁹¹ AUSSME, Div. „Taurinense”, bus. N-7/1273, Nr. 996, 2-3, 6; Ibid, Nr. 999, 2

⁹² PA AA, DGZ, box Gehaim 68D, dok. 6, 1; Ibid, Mikrofilme R 100998-25754, dok. 2, 1-3.

⁹³ „Mi i naši. U oslobođenom Čajniču”, *Osvit*, 6. 6. 1943.

⁹⁴ „Svečani pokop pljevaljskog muftije”, *Osvit*, 19. 9. 1943; „Jedna zaboravljena 25-godišnjica”, *Sarajevski novi list*, oktobar 1943; „U Sandžaku se i žene bore”, *Osvit*, 12. 12. 1943; „Upitnik Sandžak”, *Osvit*, 9. 1. 1944.

⁹⁵ Фебруара 1944. власти НДХ су дозволиле да се у Сарајеву формира „Хрватско-албанско друштво”. Секретар Управног одбора ове организације био је Хаџић, а један од његових чланова Иљаз Добарџић. „Osnivanje hrvatsko-albanskog društva u Sarajevu”, *Novi list*, 25. 2. 1944.

⁹⁶ „Metode ravnogoraca”, *Osvit*, 2. 7. 1944.

поново уђу у Полимље.⁹⁷ Последњи помен „Хрвата муслимана Санцака” који смо регистровали налази се на страницама *Сарајевског новог листа*, у једном од издања за фебруар 1945. године.⁹⁸

„Албанство” старорашких муслимана

Док се један део исламског живља идентификовао са Хрватима, други се, поготово откако се прва опција показала као неостварива, у националном смислу изјаснио за Албанце. Грубо гледано, границу је чинио Лим, тачније његова десна обала, која је од стране владе у Тирани виђена и као граница албанских историјских земаља. Као упоришта „албанства” јављају се Нови Пазар, Тутин и Рожаје с једне, односно Сјеница, Петњица и Бијело Поље с друге стране.

Почело је са конференцијом у Косовској Митровици 21. априла 1941, на којој су „албански” депутати Дренице, Пећи, Истока, Подујева, Приштина, Вучитрна, Сјенице, Новог Пазара и Косовске Митровице тражили од команданта немачке 60. дивизије самоуправу за овај простор.⁹⁹ Затим су у поменутиим срезевима Албанци преузели општинску и среску власт, под претпоставком да чине већински део становништва. Сјеницу је у Косовској Митровици представљао Омер Чингић, а Нови Пазар Аћиф Хаџи Ахмети. Право име потоњег било је Аћиф Хаџиахметовић Бљута и радило се о још увек актуелном вишеструком југословенском народном посланику и бившем истакнутом члану „Џемијета”.¹⁰⁰

Под Бљутиним руководством Нови Пазар по окупацији мења изглед. Варош бива искићена албанским заставама, картама албанске државе и сликама Скендербега. Улице у граду понеле су имена истакнутих личности из албанске историје, док су у администрацију уведени двојезични печати и штампиле који су одговарали албанском наративу (начелник среза се нпр. потписивао као „префект”).¹⁰¹ Бљута је половином јуна 1941. отишао на разговор са немачким

⁹⁷ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића, усташког логорника логора у Пријепољу и водника у „Црној легији” о приликама у СС дивизији муслимана у Санцаку (достављено Министарству вањских послова НДХ), 6. 6. 1944, 1–2.

⁹⁸ *Sarajevski novi list*, 27. 2. 1945, 1.

⁹⁹ Генерал Фридрих Еберхард (Eberhard) „гарантирао им (је, М. Ж.) девет срезова” и тражио да се Албанци у њима поставе на сва кључна места у администрацији. Немачко Министарство спољних послова (МИП) било је незадовољно Еберхартом („са албанском мањином без икаквог овлашћења склопио један прави државни споразум”), па је одбацило одлуке са овог састанка. ДАС, БИА, II, 36. 36, ф. 6, 177; Исто, 36. 34, ф. 6, 143; ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Делимичан запис разговора генерала Еберхарта са албанским вођама на Косову и Метохији од 21. 4. 1941, 3–4.

¹⁰⁰ ДАС, БИА, II, 36. 34, 86; ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Делимичан запис разговора генерала Еберхарта..., 1.

¹⁰¹ Милутин Живковић, *Између ‘Велике Албаније’ и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 44.

властима за Србију у Београд. Друштво му је у решавању „албанског питања”, тј. прикључења новопазарског краја Албанији, правило један од њихових водећих политичара, Џафер Дева.¹⁰²

Негде у исто време, организована је велика манифестација јединства са Албанијом у Новом Пазару, када је донета одлука локалне администрације да се уђе у њене оквири. Град је био свечано украшен, а на улазу је постављен славолук. Скупу је присуствовало око 1.000 особа, које су све носиле албанска национална обележја. Један од говорника се, према речима савременика, извинио маси што им се не обраћа на албанском већ на „српском језику”.¹⁰³ Сличан скуп, на којем се клицало „слободној Албанији”, али и краљу „Ахмеду Зогуу”, одржан је у Новом Пазару током априла 1942. године.¹⁰⁴

Као одраз „албанства” локалних муслимана требало би посматрати и рад друштва „Скендербег”, чији је председник био Сулејман Даца из Новог Пазара, син начелника среза и Бљутин рођак. Друштво је радило на популаризацији албанског народа и државе кроз: предавања, курсеви језика, гостовања културних друштава, представе и спортске догађаје. „Скендербег” је имао око 50 чланова, од којих су неки, зарад потребе рада друштва, путовали у Албанију.¹⁰⁵ Није била реткост ни да Нови Пазар, на позив локалних власти, посете представници владе у Тирани задужени за пропагандно деловање. На пример, јуна 1942. професор Авни Зајми са Фискултурног института у Тирани дошао је ради организације спортских и културних догађаја са албанским карактером.¹⁰⁶

Слично се догађало и у Тутину, будући да је ова варошица, као и суседно Рожаје, ушла у границе Албаније (Пећка префектура). Албански језик преовладао је у администрацији, а пошто га многи нису знали, довођени су чиновници из старе Албаније. Називи фирми и јавних институција писани су исто тако на албанском, улице мењају имена, појављују се карте „Велике Албаније”, итд.¹⁰⁷ Поред тога, за „албанско становништво” дефинисали су се и муслимански житељи неколико села са Пештери, а која су припадала Тутинској потпрефектури или Сјеничком срезу.¹⁰⁸ С обзиром на то да су се они, као и њихови сународници из Новог Пазара, налазили унутар или на самој граници албанске државе, са којом су војно, политички и економски сарађивали, опредељеност дела њих за албански идентитет потрајала је све до ослобођења.

¹⁰² AQSh, fondi 167, v. 1941, dos. 171, dok. 5.

¹⁰³ М. Живковић, *Између...*, 45.

¹⁰⁴ ДАС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 2.

¹⁰⁵ М. Живковић, *Између...*, 153.

¹⁰⁶ AQSh, fondi 196, v. 1942, dos. 252, dok. 13.

¹⁰⁷ Ејуп Мушовић, *Тутин и околина* (Београд: Етнографски институт САНУ, 1985), 87.

¹⁰⁸ AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 88, dok. 12; Ibid, dos. 86, dok. 2; Ibid, dok. 3; Ibid, fondi 149, I, dos. 353, dok. 14.

Са сјеничким и бјелопољским муслиманима било је другачије. Они из Сјенице су првобитно прихватили одлуке из Косовске Митровице и поставили албанске власти, постајући тако део албанског етничког миљеа. То се, међутим, ускоро променило. Стога би на овом месту требало још једном указати на њихову идентитетску флуидност у зависности од тренутних интереса.

Дакле, навели смо да су немачке окупационе власти у мају 1941. процениле да у сјеничком крају живи махом албанско становништво нерасположено према НДХ. Сличан закључак донео је и Косовски комитет, уз процену да муслиманско становништво једногласно подржава Албанију.¹⁰⁹ Томе у прилог иде и изјашњавање њиховог начелника који је на састанку у Косовској Митровици заведен као „Омер Чинги”.¹¹⁰ Али крајем априла Чинги је постао Чингић и у контакту са хрватским властима одредио се за Бошњака. А онда је до половине јуна 1941. постао Хрват и „највише клицао хрватској војсци и Поглавнику” приликом њиховог уласка у Сјеницу.¹¹¹

Да је мењање националне идентификације муслиманима био легитимни начин политичке борбе у Другом светском рату, поготово када се, како то примећују по један истакнути комуниста и равногорац из Црне Горе, требало „приклонити јачем”,¹¹² видимо како из овог, тако и из примера који следе. Савић Марковић Штедимлија пише 1944. да је „један велики дио муслимана у Црној Гори и Санцаку затражио да буде припојен Албанији”, с обзиром на то да је у томе видео „једини спас за себе и своја добра”.¹¹³ На шта је конкретно мислио видимо из једног дописа МУП-а албанске владе упућеног септембра 1942. муслиманима, тј. „албанском становништву”, бјелопољског и сјеничког краја. Суочен са опасношћу од напада четника из Црне Горе, а у немогућности да им помогне, МУП их саветује да ставе „ознаке на руку (*црногорске*, М. Ж.) и црногорску капу на главу”. Дакле, да промене идентитет.¹¹⁴

А да су муслимани примењивали ову тактику, говори нам документ настао радом команде Беранског четничког одреда из 1943. године. У питању је забрана локалним муслиманима да носе „шајкаче, шубаре, шешире или качкете”, јер их онда нико није могао разликовати од Срба.¹¹⁵ Штавише, са овом праксом се наставило и у послератним годинама. На попису становништва из 1948. у Старој Рашкој било је међу 310.779 лица чак, 98% Срба и Црногораца, а пет година касније њих 75% (од 350.121 пописане особе). Муслимани су видимо, направили нови заокрет и сврстали се тада у српски национални корпус, иако су им на располагању биле одреднице попут „неопредељени муслимани” или „Југословени-неопредељени”.

¹⁰⁹ AQSh, fondi 149, I, dosja 353, dok. 14

¹¹⁰ ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Делимичан запис разговора генерала Еберхарта ..., 1.

¹¹¹ „Svečani doček hrvatske vojske i oružništva u Sjenici”, *Sarajevski novi list*, 21. 6. 1941.

¹¹² ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 14, 1–2; ВА, ЧА, кут. 143, ф. 2, док. 27, 1.

¹¹³ „Problem crnogorskih muslimana”, *Osvit*, 13. 2. 1944.

¹¹⁴ AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 88, dok. 11.

¹¹⁵ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 2, 1.

Такође, од 1953. појављује се и већи број „Турака”, за које се локални муслимани изјашњавају да би им исељење у ту државу било лакше.¹¹⁶ И они „нестају” до 80-их, будући да је интензитет исељавања ослабио.

Ако се све горенаведено узме у обзир, не чуди одлазак једне муслиманске делегације из двадесет и осам села Сјеничког, Бјелопољског и Беранског среза у Тирану почетком новембра 1941. године. Њених двадесет пет чланова је тамо, само два месеца после одласка НДХ из Старе Рашке, наводно у име 50.000 муслимана, предало петицију за припајање ових крајева Албанији. Притом су истакли да се код овог становништва одувек радило о „албанским осећањима, крви, језику, традицији, обичајима и навикама”. Будући, наводно, „чисте албанске” расе, желели су да се уједине са „албанском отаџбином”.¹¹⁷ Тражили су отварање школа на албанском језику и учитеље из Албаније који ће их њему научити. Овај захтев је интересантан с обзиром на то да су се образовани чланови делегације потписали српском латиницом или османским писмом. Имена су им ипак била прилагођена албанском изговору.¹¹⁸

Вероватно два месеца касније, петнаест представника „албанског становништва” из Петњице отишло је са сличним захтевима код намесника Јакомонија у Тирану. Тамо су, поред застава и печата албанске државе, изгледа добили и извесне гаранције.¹¹⁹ Већ фебруара или почетком марта 1942, делегати „албанског народа” из Сјенице и са Пештери, обратили су се пећком префекту Тафилу Бољетинију са истом молбом.¹²⁰ Представници Бијелог Поља и општина Корита, Лозна, Затон, Расово и Бистрица (све са десне обале Лима), њих 19, тражили су, даље, од Мустафе Крује 31. марта да уђу у границе државе чији је био премијер. Свој захтев су образложили тиме да су „недељива скупина чисто албанска” и да говоре албанским језиком и имају сличну традицију и законе.¹²¹ Додали су да желе да се врате „мајци Албанији” и због сталних сукоба са локалним Србима.¹²²

Са своје стране, угледни Сјеничани исламске вероисповести су одржали једну конференцију на којој су одлучили да августа 1942. и они пошаљу

¹¹⁶ S. Mrduljaš, *n. d.*, 20–23.

¹¹⁷ AQSh, fondi 149, I, dos. 1184, dok. 19.

¹¹⁸ Међу њима се налазио и извесни „Ђула Аго” из петњичког краја. Он се 1943. у контактима са Италијанима, али и Србима, јавља као „муслиман” „Ђула Аговић”. Ibid, dok. 20; Ibid, dok. 21; AUSSME, Div. „Puglie”, bus. N-7/1313, Nr. 1101, 1–2; BA, ЧА, кут. 19, ф. 5, док. 21, 1; Исто, ф. 2, док. 8, 1.

¹¹⁹ AQSh, fondi 149, I, dos. 353, dok. 1, Ibid, dok. 2.

¹²⁰ Ibid, v. 1942, dos. 353, dok. 14; Ibid, dok. 15.

¹²¹ Ibid, dok. 29; Архив Југославије, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, док. Шифровани телеграм отправљен из Цариграда, 4. 6. 1942, 1;

¹²² „Унија наше земље са албанском домовином била би... елемент од фундаменталног значаја за будућност саме етничке Албаније – ми бисмо, без размишљања, били гвоздена авангарда потомака... Албаније, у сарадњи са нашом браћом, чинили бисмо чуда”, стоји у документу. AQSh, fondi 149, v. 1942, dos. 353, dok. 30; Ibid, dok. 31.

представнике Јакомонију. Албанске делегате је у Тирани предводио бег Расим Ђатовић, политички утицајна личност. Тамо су тражили да Сјеница, Петњица и цео Пештер постану део „Велике Албаније”. Из Тиране су се, попут залога, вратили са једном заставом и 12 печата за општине Сјеничког среза.¹²³ Инспектор за Косово Кочо Таси је крајем септембра забележио још један слични контакт, овога пута са Префектуром Пећ. Конкретно, да је Хасан Звиздић дошао да моли „владу Албаније за упутства и заштиту”.¹²⁴ Италијанске власти у Старој Рашкој нису, међутим, са одобравањем гледале на питање територијалног ширења Албаније и убрзо су га скинуле „са дневног реда”.¹²⁵

Одбојан став Италијана, а још више немогућност Албаније да им помогне у борби против Срба и санира последице пораза који су претрпели јануара 1943,¹²⁶ поново враћа локалне муслимане, као и у случају „хрватства”, верском самоопредељењу. Јер, од тог тренутка њихова елита се приближава Немцима, за које везује своје наде до краја рата. Капитулација Италије их је додатно охрабрила у томе, па се албански идентитет муслимана сјеничког, бјелопољског, тутинског и беранског краја убрзано топи. То потврђују подаци са пописа из 1948. и 1953, када број Албанаца у Старој Рашкој од горенаведених 50.000–70.000 спада на нешто више од 1% (3.000–4.000 особа распоређених по плавско-гусињском и рожајском крају).¹²⁷

Нису, међутим, само ови делови Старе Рашке и Црне Горе „кокетирали” са албанским идентитетом. Иако постоје неки наводи да су муслимани плавско-гусињске области свој језик звали „бошњачким” у међуратном периоду, њихови представници се већ у јуну 1941. изјашњавају за Албанце и траже припајање „слободној Албанији” (што су и постигли). Исти захтеви у истом периоду и са истим исходом, стижу у Тирану и са подручја Улциња. У архивској грађи је остало забележено и да постоји могућност да је „албански идентитет” успео да премости Лим. Августа 1942. пећки префект Хусни Пеја жалио се на једног „шеријатског судију” и једног „црногорског учитеља” који су по њему, одвраћали, између осталих, муслимане Пљеваља, Прибоја и Пријепоља од повезивања са Албанијом.¹²⁸

¹²³ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. КЗП 20/46, док. Саслушање Расима Ђатовића, 3. 11. 1945, 1; Исто, док. Саслушање Расима Ђатовића, децембар 1945, 2; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 11, 1; Francesco Jacomoni di San Savino, *La politica dell'Italia in Albania*, (Rocca San Casciano: Arti Grafiche „F. Cappelli“, 1965), 297, 299–300.

¹²⁴ AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 86, dok. 2.

¹²⁵ ВА, Недићева архива (НДа), кут. 67, ф. 25, док. 1, 1.

¹²⁶ AUSSME, Div. „Taurinense” bus. N-7/1273, 1; Ibid, Div. „Puglie”, bus. N-7/1313, Nr. 169, 1; Ibid, Nr. 558, 1; Ibid, Div. „Venezia”, bus. N-6/1006, Nr. 610, 3.

¹²⁷ S. Mrduljaš, *n. d.*, 20–23.

¹²⁸ AQSh, fondi 152, v. 1941, dos. 40, dok. 4; Ibid, v. 1942, dos. 387, dok. 11.

НДХ и Велика Албанија у улогама асимилатора

Флуктуација између више идентитета није гледана са одобравањем у Загребу и Тирани. Стога су тамошње власти, поготово албанске, настојале да данашње Бошњаке разним мерама задрже у одговарајућим политички опцијама, прелазећи и у домен њихове асимилације.

Пошто, међутим, НДХ није током рата обезбедила јача упоришта у Старој Рашкој, овај процес у њеном случају можемо пратити једино у првим месецима окупације у Полимљу. Тада се у локалним варошима као званично писмо у администрацији уводи хрватска латиница, а ћирилица забрањује,¹²⁹ јавно се уништавају шајкаче и опанци, улице бивају искићене хрватским заставама, итд.

Поред рада на терену, асимилација је текла и путем штампе. Да је „Санцак вјековни саставни део Херцег-Босне, која је опет (била, М. Ж.) срдичка Хрватске”, усташка штампа понавља мање-више кроз цео рат.¹³⁰ Посеже се и за историјско-културним наслеђем овог простора. На неколико места смо приметили тврдње да је османски велики везир из 16. века Мехмед Паша Соколовић, етнички Хрват.¹³¹ Поменимо текст који је потписао инжењер Д. П. из маја 1941, у којем се на квазинаучним основама тврди да о припадности Старе Рашке историјским хрватским земљама говоре „повјесни подаци, етнографија, језик, називи, тип људи... археологија, односно архитектура најстаријих црквених зграда”. Аутор истиче да је начин изградње хришћанских богомоља „типичан за цијелу Далматинску Хрватску”, на основу чега закључује да су Милешева, Црква Св. Петра и Павла и манастир Бања, те све друге богомоље на територији Старе Рашке, „никле из стабла самог хрватског народа”.¹³²

У истом периоду, само у другим новинама, читамо да се „сигурно зна” како је ова област у прошлости била насељена „хрватским пучанством католичке вјере”.¹³³ С обзиром на садржај оваквих писанија, не чуди брзо уклањање бошњачког имена из штампе. Притом се по идентитетском питању у Старој Рашки ушло у сукоб и са албанским национализмом.¹³⁴

¹²⁹ „Svečani doček hrvatske vojske i oružništva u Sjenici”, *Sarajevski novi list*, 21. 6. 1941.

¹³⁰ „Pitanje Sandžaka”, *Osvit*, 7. 11. 1943.

¹³¹ „Političko značenje Hrvata muslimana”, *Sarajevski novi list*, 20. 5. 1941; „Hrvatski muslimani u svojoj nezavisnoj državi”, *Novi behar*, 15. 5. 1941.

¹³² „Srednjovekovno crkveno graditeljstvo u Novopazarskom Sandžaku nosi karakteristike hrvatske primorske crkvene arhitekture”, *Hrvatski narod*, 18. 5. 1941.

¹³³ „120.000 sandžačkih Hrvata traže pripojenje svojoj državi”, *Sarajevski novi list*, 13. 6. 1941.

¹³⁴ Косовски комитет је реаговао већ у јуну 1941. године. У „албанско-хрватском сукобу”, Хрвати за његове чланове нису имали никаква правна, историјска или културна упоришта. Спор је избио и око римокатоличког становништва у Јањеви на Косову, које су власти у Загребу третирали као „Хрвате из Далмације”, а оне из Тиране, као Албанце католичке вероисповести. Но, удаљавање НДХ са простора Старе Рашке изгледа је ублажило тензије. Почетком 1944. у Сарајеву се оснива „Хрватско-албанско друштво”, док се истовремено праве

За разлику од НДХ, асимилаторски капацитети Албаније били су значајни. На делу су све до 1944, мада им је интензитет варирао. Главни разлог томе била је одлука Италијана да августа 1941. у њене оквире уврсте већину југословенских територија насељених Албанцима. Сви профашистички, али и антифашистички чиниоци на Косову и у старој Албанији, подржали су ову одлуку.¹³⁵ Тако су албанске границе обухватиле Рожаје, Тутин, Плав и Гусиње, уз извесне гаранције да им се у једном тренутку могу придружити и Нови Пазар, Сјеница, Петњица и(ли) Бијело Поље.¹³⁶

Становништво Новог Пазара, тачније онај део који се није сматрао „Албанцима”, трпело је највећи притисак. Пожељни модни детаљ у вароши постао је ћулаф, презимена су скраћивана уклањањем завршетка „-ић”, албанске заставе су качене на куће и дућане, а имена фирми су писана на албанском језику. Локална жандармерија добила је префикс „албанска”.¹³⁷

Косовски комитет сматрао је да ће, између осталих, Новопазарци исламске вере „брзо моћи да поврате (албански, М. Ж.) језик”, будући да су били у сталном контакту са „албанским покрајинама”.¹³⁸ На трагу ових ставова у Новом Пазару се за пунолетне муслимане организује курс учења албанског језика. Према локалним хроникама, отворен је августа 1941. и трајао је до фебруара наредне године. Муслимани су, међутим, били слабо мотивисани, што је успоравало рад. Добар део њих је писао ћирилицом¹³⁹ и није желео то да мења. Наводно, курс је укинут када је професор Албанац једном од муслиманских полазника скинуо фес и њиме обрисао таблу.¹⁴⁰ Из других извора ипак видимо да је течај постојао и током 1943. године.¹⁴¹ Слични курсеви су, иначе, отварани широм Косова.¹⁴²

За оне најмлађе предвиђено је похађање наставе на албанском језику. Школа је основана у јулу 1941. и радила је само до краја године. Због забране

договори око поделе Старе Рашке по лимској вертикали. AQSh, fond 167, v. 1941, dos. 171, dok. 2; Ibid, fondi 166, v. 1942, dos. 87, dok. 1; ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Кратак преглед рада Хрватског ослободилачког покрета Усташа у котару Сјеничком у Санцаку, 1; „Prva sjednica Hrvatsko-albanskog društva“, *Novi list*, 7. 3. 1944.

¹³⁵ P. Milo, *op. cit.*, 26, 29–30.

¹³⁶ AQSh, fond 166, v. 1942, dos. 86, dok. 3.

¹³⁷ ДАС, БИА, II, 36. 34, ф. 6, 167; *Нови Пазар и околина*, 314–315.

¹³⁸ AQSh, fond 167, v. 1941, dos. 171, dok. 2.

¹³⁹ Овим писмом се на пример, потписују и председници општина Јунуз Мулаходовић и Узеир Љајић, те војници СС дивизија „Ханџар” и „Скендербег”. ДАС, БИА, II, 36. 63, кут. 1, дос. бр. 5, 2; Исто, дос. бр. 32, 7; Исто, кут. 3, дос. бр. 254; Исто, кут. 5, дос. бр. 362; Исто, кут. 6, дос. бр. 521, 4.

¹⁴⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат Мија Радовића, *Хроника Новог Пазара у НОБ-у*, III, 168.

¹⁴¹ ДАС, БИА, II, 36. 63, кут. 7, дос. бр. 623, 4.

¹⁴² AQSh, fond 166, v. 1942, dos. 156, dok. 3.

немачких власти да се на подручје окупиране Србије, чији је Нови Пазар остао део, доводе учитељи из Албаније, ова просветна установа није могла ефикасно да функционише услед кадровских и финансијских тешкоћа. Рад јој се свео на учење албанског језика и вођење деце на митинге иза чије су организације стајале локалне власти.¹⁴³ И у суседном Тутину и околним селима отворено је неколико сличних школа у којим су радили учитељи из Албаније. Одзив муслиманске деце био је слаб.¹⁴⁴ Иначе, асимилационом притиску идентичним мерама били су изложени и муслимани словенског порекла у Македонији (Торбеши), односно на Косову (Горанци).¹⁴⁵

Као видове албанизовања новопазарских муслимана можемо узети укидање друштва „Тарик”, према речима савременика услед неговања традиције босанских муслимана, те рад друштва „Скендербег”. Ту је и делатност професора Зајмија и њему сличних пропагандиста. Он је средином 1942. организовао фудбалску утакмицу тимова Новог Пазара и Косовске Митровице и фискултурно такмичење екипа Новог Пазара, Вучитрна и Подујева (где су поред телесних вежби учене и албанске народне игре).¹⁴⁶

Да је процес албанизације трајао и током последње ратне године у Србији, говори нам документација настала радом окупационих власти. Како у ту сврху користи и насиље, Немци су оптужили угледног члана Косовског комитета Бедрија Пејанија.¹⁴⁷ У сличном контексту, албанска влада је у пролеће 1944. предложила врху СС-а да, између осталог, део новоформиране СС дивизије „Скендербег” размести на гарнизонску службу у Нови Пазар. Немачки МИП је, међутим, одбацио овај предлог.¹⁴⁸

Притом су муслиманима војницима ове дивизије мењана имена да би одговарала албанском правопису. Штавише, тиме је немачкој администрацији направљен проблем, будући да су исте особе у „Ханџару” имале једно, а у „Скендербегу” друго име. Тако су, примера ради, Алија Мујовић, Махит Маврић, Аћиф Хоџић, Џемаил Хациибрахимовић (сви из Новог Пазара), Хусо Мурић и Смајо Заимовић (оба из Дуге Пољане), прекрштени у „Муја Салка, Махита Маврија, Аћифа Насифа, Џемаила Хаџи Ибрахимија, Реџа Хуса и Заима Смаја”.¹⁴⁹

¹⁴³ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат Мија Радовића, *Хроника Новог Пазара у НОБ-у*, III, 164–167.

¹⁴⁴ Е. Мушовић, *н. д.*, 87.

¹⁴⁵ AQSh, fond 166, v. 1942, dos. 156, dok. 7; М. Живковић, *Између...*, 44–45.

¹⁴⁶ AQSh, fond 196, v. 1942, dos. 242, dok. 13; М. Живковић, *Између...*, 159.

¹⁴⁷ BArch, RW 40/86, Anl. 123, 28.03.1944, 1.

¹⁴⁸ ДАС, БИА, II, 36. 34, ф. 6, 142.

¹⁴⁹ Исто, 36. 63, кут. 1, дос. бр. 32; Исто, кут. 3, дос. бр. 200, 12; Исто, дос. бр. 254; Исто, кут. 5, дос. бр. 419, 20; Исто, дос. бр. 362, 10; Исто, дос. бр. 408, 1–3; Исто, кут. 6, дос. бр. 534, 1–3; Исто, кут. 7, дос. бр. 648; Исто, картица бр. 9.

Закључак

Муслимани „емоционално, психолошки и политички, сем малобројних изузетака, нису и не желе да буду Срби”, као што „у већини нису и не желе да буду Хрвати”, пише Дарко Танасковић.¹⁵⁰ Уз коментар да ништа више нису желели ни да буду Албанци, морамо се сложити са овим закључком. Потврде свега тога стижу још током 1941. из Пљеваља,¹⁵¹ Прибоја,¹⁵² Сјенице, Пријепоља, Бијелог Поља, Новог Пазара. Преврат у Сјеници, прославе у част НДХ широм Полимља, петиције бјелопољских муслимана Павелићу и Круји, рад друштва „Тарик” у Новом Пазару, захтев дела његових грађана да се прикључе Хрватској и слично, а све то подвлачимо појавом термина „Бошњак” 1941. у штампи.

Флукуација идентитета код муслимана је још видљивија на индивидуалном плану. Само током периода април 1941 – април 1942. њихови водећи интелектуалци и политичари, напуштајући верско самоодређивање, неколико пута мењају националну идентификацију. На пример, Касим Хаџић – муслиман, Бошњак, Хрват; Иљаз Добарџић – муслиман, Бошњак, Хрват; Омер Чингић – муслиман, Албанац, Бошњак, Хрват; Хасан Звиздић – муслиман, Бошњак, Хрват, Албанац, итд. Звиздић је, поменимо и то, последње деценије живота провео у Турској, где је према тамошњим законима морао бити заведен као етнички Турчин (могуће и под измењеним презименом). До краја рата сви поменути су се, међутим, вратили верском упоришту, излазећи из рата на исти начин на који су у њега и ушли, као муслимани Старе Рашке.

Да закључимо, прихватање или одбацивање хрватског и албанског идентитета било је одраз политичког прагматизма у зависности од тренутних интереса муслимана. Поготово јер су се и Албанија и НДХ показале немоћним да их асимилационим мерама задрже унутар пожељних националних калупа. Са истом праксом муслимани су наставили у послератном периоду, када се још једном требало „приклонити јачем”. Одатле њихово привремено сврставање међу Србе, Црногорце и(ли) Турке, док се и ове позиције не напусте попут ратних опција – хрватске и албанске. Истовремено је увек постојао неки „рукавац” за исказивање посебности муслимана, проистекле из дубоке везаности за ислам која се, видели смо, задржала све до данас.

¹⁵⁰ D. Tanasković, *n. d.*, 83.

¹⁵¹ Током јуна из Пљеваља стиже текст у коме, између осталог, пише: „Муслимани у Санцаку никада нису трпили Срба, као ни ови њих и никада се нису осјећали браћом по крај све планске пропаганде... Сва настојања за посрбљавањем муслимана остала су без ефекта”. „Ubijanja i razni drugi progoni nisu mogli prisiliti sandžackih muslimana Hrvata da napuste svoju djedovinu”, *Sarajevski novi list*, 26. 6. 1941.

¹⁵² Касим Хаџић пише да је малом броју образованих муслимана у Старој Рашки допринела и „бојазан од ‘повлашћивања’”, тј. посрбљавања у грађанским школама. „Prosvetne prilike Sandžackih muslimana”, *Osvit*, 19. 12. 1943.

Дакле, биће да су *хрватство* и *албанство* муслимана Старе Рашке током Другог светског рата највише етапе у развоју њиховог идентитета, а никако крајњи домет тог процеса. Исто тако, овако заузимање позиције биле су пре вид политичког опортунизма елите, неголи колективног националног разврставања. Ислам се притом задржао као кључни фактор њиховог самоодређивања, односно одвајања од суседних етничко-верских група. Муслимани ће, стога, још извесно време чекати између националних обала, све док комунистички режим постепено њихову посебност не прекали у нову одредницу чији ће крајњи домет бити данашње бошњачко националне име.